

УДК 159.922.76-056.313

Мордовець Олена Олексіївна

студентка магістратури

Інституту педагогіки і психології

Державної установи "Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка"

Мордовець Елена Алексеевна

студентка магистратуры

Института педагогики и психологии

Государственного учреждения "Луганский национальный университет

имени Тараса Шевченко"

Mordovets Olena

Master's Student of the

Institute of Pedagogy and Psychology of the

State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University"

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ У РОЗУМОВО
ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В
СИТУАЦІЯХ ФРУСТРАЦІЇ**

**ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ У УМСТВЕННО
ОТСТАЛЫХ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В
СИТУАЦИЯХ ФРУСТРАЦИИ**

**MANIFESTATIONS OF ANXIETY OF MENTALLY RETARDED
CHILDREN OF THE PRIMARY SCHOOL AGE IN SITUATIONS OF
FRUSTRATION**

Анотація. Стаття присвячена експериментальному дослідженню особливостей прояву тривожності у розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку в порівнянні з дітьми з типовим розвитком в ситуаціях

фрустрації. Автором представлено програму експериментального дослідження, наведено якісний та кількісний аналіз отриманих результатів.

Ключові слова: тривожність, розумово відсталі діти, молодший шкільний вік, діти з типовим розвитком, ситуації фрустрації.

Анотація. Стаття посвячена експериментальному дослідженню особливостей проявлення тривожності у умственно отсталых детей младшего школьного возраста по сравнению с детьми с типичным развитием в ситуациях фрустрации. Автором представлена программа экспериментального исследования, приведён качественный и количественный анализ полученных результатов.

Ключевые слова: тревожность, умственно отсталые дети, младший школьный возраст, дети с типичным развитием, ситуации фрустрации.

Summary. The article is devoted to an experimental study of the manifestations of anxiety of mentally retarded children of the primary school age in comparison with typically developed children in situations of frustration. The author presents a program of experimental research, provides a qualitative and quantitative analysis of the obtained results.

Key words: anxiety, mentally retarded children, primary school age, children with typical development, situations of frustration.

Тривожність є одним з найбільш поширених феноменів психічного розвитку, що зустрічаються в шкільній практиці. В останні роки даній проблемі приділяється значна увага, так як від ступеня прояву тривожності залежить успішність навчання учня в школі, особливо його відносини з однолітками, ефективність адаптації до нових умов.

Тривожність є серйозним ризик-фактором для розвитку психосоматичних відхилень, нерідко служить причиною виникнення стресових станів. З тривожністю можуть бути пов'язані причини виникнення неврозів, невміння дитини адаптуватися в новій ситуації, труднощі інтелектуальної діяльності, зниження розумової працездатності, труднощі в спілкуванні і встановленні міжособистісних відносин з оточуючими людьми. Стан неспокою і тривоги може бути викликано соціальним оточенням - обстановкою в сім'ї, школі [1, с. 160].

Проблема тривожності дістала свій розвиток у роботах, пов'язаних з вивченням індивідуальних особливостей людини, типу її темпераменту (Г. Айзенк, Р. Кеттелл, В. Мерлін, І. Павлов, Ч. Спілбергер); з соціальними причинами її виникнення (Л.І. Божович, С.В. Васьківська, І. Дубровіна, В. Кисловська, Б. Кочубей, О. Новікова, К. Шафранська); з вивченням проблеми адаптації та дезадаптації дитини (Ю. Александровський, Г. Бурменська, В. Гарбузов, І. Дубровіна, О. Захаров, В. Каган, Р. Овчарова, К. Сантросян, А. Співаківська, А. Тутундісян).

У ряді робіт розкриваються особливості тривожності у школярів різних вікових груп (Г. Абрамова, Г. Аракелов, І. Дубровіна, Н. Лисенко, А. Matherus, Р. Овчарова, Н. Пасинкова, А. Прихожан, Є. Рогов, Ф. Tallis, Є. Шотт).

Досліджено зв'язки тривожності з самооцінкою, рівнем домагань, впевненістю у собі (О. Нікітіна), результативністю діяльності (Н. Наєнко). Крім того, надмірна тривожність перешкоджає формуванню адаптивної поведінки, викликає поведінкову дезінтеграцію (В. Березін, В. Карандашев), гальмує особистісний розвиток, впливає на психічне та фізичне самопочуття, тісно пов'язана з провідними мотивами та потребами людини.

«Тривожність – це схильність індивіда до переживання тривоги, яке є емоційним станом. Стан характеризується суб'єктивними відчуттями

напруги, неспокою, похмурих передчувань, а з погляду фізіології – активацією вегетативної нервової системи. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю і динамічним в часі» (Л. Анн). На психологічному рівні тривожність відчувається як: напруга, заклопотаність, неспокій, нервозність, відчуття невизначеності, безсилля, незахищеності, невдачі, самота, неможливість ухвалити рішення [3, с. 192].

Для молодших школярів з розумовою відсталістю характерні часті прояви неспокою і тривоги. У школі спостерігається стан напруженості, скутості, пасивність, невпевненість в собі. Тривожні діти з розумовою відсталістю схильні відмовлятися від діяльності, в якій у них присутні труднощі. Переживання школярів із легкою розумовою відсталістю або надмірно легкі та поверхневі, або надмірно сильні та інертні. Таким чином у фрустраційних ситуаціях діти з розумовою відсталістю можуть проявляти як неадекватно низьку тривожність так і високий рівень тривожності [2, с.158].

Коло досліджень, присвячених вивченню тривожності дітей в нормі і при певній патології, з кожним роком значно розширюється. Разом з тим, специфіка прояву тривожності в соціально значущих і фрустраційних ситуаціях досі не стала предметом спеціального дослідження. Збільшення числа дітей з розумовою відсталістю, які потребують корекції емоційно-вольової сфери, і необхідність єдиного підходу до оцінки тривожності, з усією очевидністю висувають як проблему дослідження вивчення тривожності у дітей з розумовою відсталістю, адекватних способів їх реагування в різних ситуаціях, що дозволяють підвищити успішність навчання, рівень самооцінки, формувати ефективні навички спілкування з оточуючими людьми.

Мета дослідження - вивчити особливості тривожності розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку в ситуаціях фрустрації у порівнянні з однолітками з нормальним розвитком.

Доцільним вважається комплексне вивчення проблеми тривожності у молодших школярів з розумовою відсталістю:

а) вивчення особливостей тих дітей з розумовою відсталістю, у яких спостерігається неадекватний рівень тривожності в зв'язку з індивідуальними особливостями емоційного розвитку;

б) розгляд тривожності не як самостійного стану, а як його елемента (страху, стресу, невротичної реакції), в тісному зв'язку з тими ситуаціями, які в даний момент є найбільш значущими, або важкими (фрустраційними), наприклад, такими, як навчання, спілкування з вчителями та однолітками. Ці ситуації у дітей на початку навчання в школі зазвичай часто супроводжуються тривожністю [2, с.159].

Дослідження проводилось на базі СЗШ№11 та благодійної організації «Карітас» у м. Сєвєродонецьк. Участь приймало 24 дитини віком від 7 до 9 років, з них 12 дітей з типовим розвитком (БО «Карітас»), та 12 дітей з розумовою відсталістю (F-70) (СЗШ№11).

У своєму експериментальному дослідженні ми використовували різні методики, але у даній статті ми роздивимось результати однієї з найбільш показових. Це є проєктивна методика «Обери потрібне обличчя» (Р. Тэммл, М. Дорки та В. Амен) [4, С.19].

Методика призначена для визначення рівня тривожності дитини.

Згідно даної методики експериментальний стимульний матеріал складається з серії малюнків із 14 картинок у двох варіантах (для хлопчиків і для дівчаток). Кожен малюнок сюжетно передає типову для життя дитини ситуацію. Знизу кожного малюнка зображені два варіанти дитячого обличчя: усміхнене та сумне, які треба підставити у картинку. Малюнки показували дітям в строго перерахованому порядку почергово.

Пред'явивши дитині малюнок, експериментатор надавав відповідну інструкцію: «Подивись уважно на картинку. Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини — сумне чи веселе? Вибери». Відповіді та висловлювання кожної дитини фіксувалися у спеціальному протоколі [4, с.19].

Ситуації, представлені на зображеннях складають три моделі міжособистісних відносин:

1. «Дитина – дитина». Ситуації, зображені на картинці 1 (гра дитини з молодшим братом), 3 (агресія на дитину з боку іншої дитини), 5 (гра дитини зі старшим), 10 (відбирання іграшок у дитини іншою дитиною) і 12 (догляд інших дітей від дитини) картинках, демонструють взаємини між дітьми (дитина - дитина).

2. «Дитина - дорослий». Ситуації, зображені на картинці 2 (прогулянка дитини з мамою і немовлям), 8 (догана від мами дитині), 9 (спостереження дитини за грою тата з молодшим братом) і 13 (дитина з батьками) картинках, демонструють взаємини між дитиною і дорослим.

3. «Повсякденні дії». Ситуації, зображені на картинці 4 (самостійне одягання дитини), 6 (вкладання спати на самоті), 7 (самостійне умивання дитини), 11 (прибирання іграшок дитиною) і 14 (самостійне годування дитини) картинках, демонструють повсякденну діяльність дитини, яку він виконує самостійно [4, с. 20-21].

В інтерпретації результатів цього тесту використовується кількісний і якісний аналіз. Замість стандартного підходу інтерпретації результатів, було обрано модифікований підхід (запропонований професорами Б. Михайловим, та Н. Колеснік). Цей підхід дозволяє поглиблене дослідження тривожності у дітей дошкільного віку.

У модифікованому варіанті пропонується *якісний аналіз* проводити не за негативним/позитивним досвідом в окремих ситуаціях за трьома моделями «дитина – дитина» (далі ДД), «дитина –дорослий» (далі Д*Д) та «повсякденні дії» (далі ПД), а оцінювати в якій саме моделі відносин

дитина отримує негативний досвід. Це надало нам можливість зробити висновок рівня тривожності, який отримує дитина у різних моделях відносин, та виявити особливості проявів тривожності в певних ситуаціях [5, с.45-46].

Для кількісного аналізу обчислюється не лише загальний індекс тривожності дитини, а й індекс тривожності дитини (ІТз) у кожній моделі: Д*Д (ІТД*Д), ДД (ІТДД) та ПД (ІТПД).

Загальний індекс тривожності кожної дитини (ІТз) дорівнює відсотковому відношенню числа емоційно негативних виборів (сумне обличчя) до загального числа малюнків (14):

$$ІТз = (\text{число емоційно негативних виборів} / 14) * 100\%$$

Залежно від рівня індексу тривожності відокремлюють 3 групи дітей:

- а) з високим рівнем тривожності (ІТ вище 50%);
- б) з середнім рівнем тривожності (ІТ від 20 до 50%);
- в) з низьким рівнем тривожності (ІТ від 0 до 20%).

Індекс тривожності дитини у кожній моделі виражається у відсотковому відношенню числа емоційно негативних виборів (сумне обличчя) до числа малюнків у відповідній моделі [5, с.45-46]:

- $ІТД*Д = (\text{число емоційно негативних виборів у моделі Д*Д} / 5) * 100\%$
- $ІТДД = (\text{число емоційно негативних виборів у моделі ДД} / 5) * 100\%$
- $ІТПД = (\text{число емоційно негативних виборів у моделі ПД} / 5) * 100\%$

Залежно від рівня індексу тривожності діти підрозділяються так само на 3 групи:

- *Високий* рівень тривожності (ІТ вище 50%);
- *Середній* рівень тривожності (ІТ від 20 до 50%);
- *Низький* рівень тривожності (ІТ від 0 до 20%).

Результати дослідження

Кількісний аналіз

По зібраним даним було обчислено загальний індекс тривожності (ІТз) кожної дитини. Згідно отриманих результатів було підраховано кількість дітей, які отримали показники високого, середнього, або низького загального рівня тривожності. Узагальнені результати представлені у таблиці (див. Табл. 1).

З таблиці 1 бачимо, що в порівнянні з дітьми з розумовою відсталістю кількість дітей з типовим розвитком, які мають *високий загальний рівень тривожності* більша. Низький рівень тривожності ніхто з дітей в жодній моделі не показав.

Те, що діти з розумовою відсталістю відчують високий рівень тривожності рідше, можна пояснити особливостями їх пізнавальної сфери, такими як зниженість інтелекту, неможливість в повній мірі усвідомити ситуацію, в якій вони опинились, зниженою критичністю до себе та оточуючих, неможливістю уявити віддалені результати фрустраційної ситуації. Такі результати пояснюються також і особливостями емоційно-вольової та особистісних сфер розумово відсталих дітей, такими як поверхневність емоцій та почуттів, неспроможність усвідомлювати власні емоційні прояви та стани і керувати ними.

Згідно отриманих результатів було підраховано кількість дітей, які отримали показники високого, середнього, або низького рівня тривожності по кожній з моделей відносин. Узагальнені результати представлені у таблицях (див. Табл. 2 та 3).

Низький рівень тривожності ніхто з дітей в жодній моделі не показав.

По даним таблиць 2 і 3 бачимо, що в порівнянні з дітьми з типовим розвитком, кількість дітей з розумовою відсталістю, які показали *високий*

індекс тривожності в різних моделях відносин є меншою, хоча й незначно.

Таблиця 1

Результати кількісного аналізу по загальному індексу тривожності у розумово відсталих дітей та в дітей з типовим розвитком, %

№п/п	Досліджувані	Кількість дітей з певним рівнем тривожності					
		Високий рівень тривожності (ІТ вище 50%)		Середній рівень тривожності (ІТ від 20 до 50%)		Низький рівень тривожності (ІТ від 0 до 20%).	
		Число	%	Число	%	Число	%
1.	Розумово відсталі діти	7	58%	5	42%	—	—
2.	Діти з типовим розвитком	9	75%	3	25%	—	—

Джерело: розроблено автором

Таблиця 2

Результати кількісного аналізу тривожності дітей з розумовою відсталістю по кожній з моделей міжособистісних відносин

№п/п	Модель міжособистісних відносин	Кількість дітей з певним рівнем тривожності					
		Високий рівень тривожності (ІТ вище 50%);		Середній рівень тривожності (ІТ від 20 до 50%)		Низький рівень тривожності (ІТ від 0 до 20%).	
		Число	%	Число	%	Число	%
1.	«Дитина – дитина» (ДД)	8	67%	4	33%	—	—
2.	«Дитина – дорослий» (Д*Д)	2	17%	10	83%	—	—
3.	«Повсякденні дії» (ПД)	8	67%	4	33%	—	—

Джерело: розроблено автором

Нижчий рівень тривожності дітей з розумовою відсталістю можна пояснити тим, що такі діти не завжди розуміють контекст тієї ситуації, в

якій опинились. По причині їх зниженого інтелекту вони не реагують на цю ситуацію, бо не усвідомлюють, або не сприймають її, як ситуацію фрустрації.

Таблиця 3

Результати кількісного аналізу тривожності дітей з типовим розвитком по кожній з моделей міжособистісних відносин

№п/п	Модель міжособистісних відносин	Кількість дітей з певним рівнем тривожності					
		Високий рівень тривожності (IT вище 50%);		Середній рівень тривожності (IT від 20 до 50%)		Низький рівень тривожності (IT від 0 до 20%).	
		Число	%	Число	%	Число	%
1.	«Дитина – дитина» (ДД)	9	75%	3	25%	—	—
2.	«Дитина – дорослий» (Д*Д)	4	33%	8	67%	—	—
3.	«Повсякденні дії» (ПД)	10	83%	2	17%	—	—

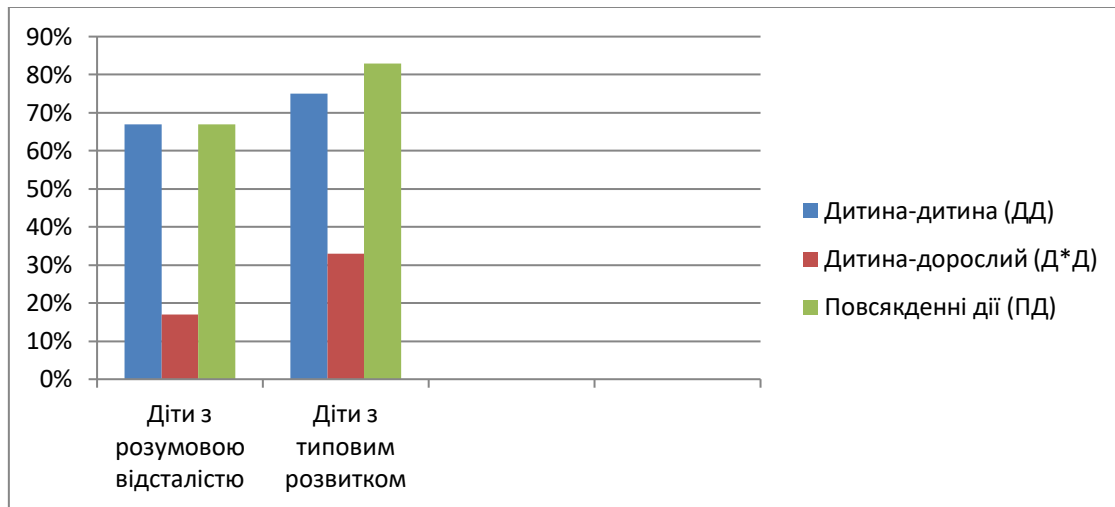
Джерело: розроблено автором

Якісний аналіз

Для того, щоб проаналізувати в яких саме моделях відносин діти показали найвищі показники тривожності, було вирішено порівняти саме високі показники по всіх трьох моделях. Для цього на основі даних таблиць 2 і 3 було побудовано гістограму (рис.1).

З гістограми рисунка 1 бачимо, що у більшій кількості дітей, як у дітей з типовим розвитком, так і в дітей з розумовою відсталістю, високий рівень тривожності проявляється у моделі міжособистісних відносин з іншими дітьми (модель «Дитина-дитина») та в повсякденній діяльності

(модель «Повсякденні дії»). В моделі відносин «Дитина - дорослий» досліджувані обох категорій показали середній рівень тривожності.

Рис. 1. Результати якісного аналізу високих показників тривожності по кожній з моделей міжособистісних відносин

Джерело: розроблено автором

Отримані за методикою «Вибери потрібне обличчя» результати вказують на те, що тривожність дітей в ситуаціях фрустрації залежить як від загального рівня тривожності дитини, так і від фрустраційної ситуації, яка провокує цю саму тривожність.

Факт, що по обох категоріях досліджуваних аналіз показав високі показники в одних й тих самих моделях відносин, можна пояснити тим, що для молодшого шкільного віку як для типічних дітей, так й для дітей з розумовою відсталістю найбільш значущими для виникнення високої тривожності є побутові ситуації життєдіяльності, а також ситуації взаємодії з однолітками. Відмінним тільки є рівень тривожності, який виникає в цих ситуаціях. Діти з типовим розвитком частіше переживають високий рівень тривожності з тієї причини, що їх інтелект, в порівнянні з дітьми з розумовою відсталістю, дозволяє уявити наслідки, якщо вони не впораються з тією, або іншою ситуацією, що призводить до прояву в них тривоги або ситуативної тривожності. Діти ж з розумовою відсталістю

відчувають високу тривожність тільки в тих ситуаціях, в яких вони найчастіше опиняються, а саме в ситуаціях непорозуміння, конфлікту, які виникають у процесі взаємодії з однолітками. Але існують й такі ситуації, з тих що їм було показано на малюнках, які вони не розуміють, бо вони ще в них не опинялись, відповідно вони й не реагують на ці ситуації тривожністю.

Таким чином, в ході експериментального дослідження, було встановлено, що високий рівень тривожності в різних моделях відносин може спостерігатись як у дітей з типовим розвитком, так й в дітей з розумовою відсталістю, але в останніх висока тривожність спостерігається дещо рідше. Те, що діти з розумовою відсталістю відчувають високий рівень тривожності рідше, можна пояснити особливостями їх пізнавальної сфери, такими як зниженість інтелекту, неможливість в повній мірі усвідомити ситуацію, в якій вони опинились, зниженою критичністю до себе та оточуючих, неможливістю уявити віддалені результати фрустраційної ситуації. Такі результати пояснюються також і особливостями емоційно-вольової та особистісних сфер розумово відсталих дітей, такими як поверхневність емоцій та почуттів, неспроможність усвідомлювати власні емоційні прояви та стани і керувати ними.

Дана стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми особливостей тривожності у розумово відсталих дітей в ситуаціях фрустрації і потребує подальшого вивчення.

Література

1. Астапов В.М. Тревожность у детей. М., 2001. - С.160.
2. Петрова В. Г. Психология умственно отсталых школьников / В. Г. Петрова. – М.: Академия, 2004. – С. 158-159.

3. Прихожан А.М. Психология тревожности / А.М. Прихожан. – СПб.: Питер, 2007. – 192 с.
4. Тест тревожности (Р.Тэмпл, М.Дорки, В.Амен) / Дерманова И.Б. Диагностика эмоционально-нравственного развития – СПб., 2002. – С.19-28.
5. Михайлов Б. В., Колеснік Н. М. Модифікація тесту тривожності Р. Темпл, М. Доркі, В. Амен (методика «Вибери потрібне обличчя») для поглибленого дослідження тривожності у дітей дошкільного віку – Наукова стаття. – С. 45-46.